

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS), I/1 (2016), s. 153-168

ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN HÂTİRALAR'INDA HİNDİSTAN VE PAKİSTAN

Fatih BAYRAM*

Özet

Hâtıralar, özellikle de tarihin aktörleri olan kişiler tarafından yazılırsa, siyasi tarihin vazgeçilmez kaynakları arasında yer almaktadır. Ahmet Zeki Velidî Togan (1890-1970)'ın hatıraları, yirminci yüzyıl tarihinin aydınlatılmasına katkı yapabilecek niteliktedir. Togan'ın hatıralarının en ilginç bölümlerinden birisi de, onun Hindistan ve Pakistan ziyaretleriyle ilgilidir. Önemli bir Türk tarihçisi ve devlet adamı olan Zeki Velidi, bu ziyaretler esnasında Hindistan Başbakanı Jawaharlal Nehru (1889-1964) ve Pakistan Cumhurbaşkanı İskender Mirza (1899-1969) ile görüşme fırsatı da bulmuştu. Ancak, onu bu görüşmelerden çok, Muhammed İkbal'in Mevlânâ'nın Türkiyesi'ne karşı olan sevgisi ile Babürlü Pâdişâhı Evrengzib'in kızının şiirleri etkilemiş gibidir.

Anahtar kelimeler: Babürlüler, İskender, Mirza, Nehru, Zeki Velidi Togan, Zibünnisâ.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih Anabilim Dalı, fatih.bayram@medeniyet.edu.tr

INDIA AND PAKISTAN IN *THE MEMOIRS OF* ZEKİ VELİDİ TOGAN

Abstract

The memoirs are indispensable sources for the study of political history especially if they are written by a person whose life is as energetic as his writings. Ahmet Zeki Velidî Togan (1890-1970)'s memoirs may shed light on the study of the twentieth century. One of the interesting parts of Togan's memoirs is related to his visits to India and Pakistan. As a highly esteemed Turkish historian and statesman, he got the chance of meeting The Indian Prime Minister Jawaharlal Nehru (1889-1964) and Iskandar Mirza (1899-1969), the President of Pakistan. In his memoirs he draws his reader's attention to Muhammad Iqbal's love of Rumi's Turkey and to the poems of a Zibunnisâ (1638-1702), daughter of the Mughal Pâdishâh Awrangzîb (1658-1707).

Keywords: Mughals, İskender Mirza, Nehru, Zeki Velidi Togan, Zibünnisâ.

Giriş

Hâtıralar, siyasi tarihin vaz geçilmez kaynakları arasında yer almaktadır. İçine duygular, hesaplaşmalar, mazeretler ve zaafkar karışmış olsa da, bir insanın hayatı tarihin genel akışı içinde yadsınamaz bir yere sahiptir. Hele hele söz konusu olan Ahmet Zeki Velidî Togan gibi Türkistan'ın hem özgürlük mücadelesinde liderlik yapmış ve hem de onun tarihini yazmış birisinin hayatı ise konu daha da ilginç bir hale gelmektedir.

Uluslararası ilişkilerin seyrini konu edinen siyasi tarih disiplininin önemi yadsınamaz olmakla birlikte, bu disiplin sosyal bilimlerin farklı alanlarıyla daha çok etkileşim içinde bulunmak durumundadır. Zeki Velidî Togan'ın hayat hikayesi, farklı coğrafyalarla, farklı ilim dallarıyla, farklı zamanlarla ve farklı insanlarla güçlü bir etkileşim ve terkinin mahsulüdür.

Hâtıralar'ın ilk paragrafı hayatın ilerleyen safhasında geriye doğru bakan bir adamın şaşkınlığına ya da hayretine ışık tutmaktadır:

Hayatımın başlangıcında, bu kitapta anlatacağım gibi, Uralların ve Orta Asya'nın son yüzyıl büyük siyasî hareketlerine, Türk milletinin çok geniş bir kitlesinin kurtuluş mücadelelerine rehberlik edeceğim, diğer taraftan milletlerarası şark tetkikatında söz sahibi bir şahsiyet olacağım kestirilemezdi. (Togan, 1969: 2).¹

Togan'ın da ifade ettiği gibi onun eseri Uralların ve Orta Asya'nın siyasî tarihine ışık tutacak mahiyettedir. O, Türk milletinin kurtuluş mücadelesinin sembol isimlerinden birisydi aynı zamanda. Togan'ın siyasî kimliği onun ilmi yönüne gölge düşürmemiştir. Hayatını çok yönlü bir şekilde idame etme uğraşında olan birisinin hatıraları farklı disiplinlerden gelen insanlara da hitap edebilmektedir.

Ahmed Yesevî Hayranı Bir Anne ve Gazalî Okuyan Bir Baba

Zeki Velidî, tahsil hayatında anne ve babasına özel bir yer ayırmaktadır. Babasından Arapça, annesinden de Farsça öğrenmişti. Annesinin Farsça'da

¹ Togan'ın hayat hikâyesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989). Ahmet Kanlıdere, Togan'ın *Hâtıralar*'ının önemini şu şekilde açıklamaktadır: “*Bugünkü Türkîli* (Türkistan) (İstanbul, 1942) ve *Hâtıralar* (İstanbul, 1969) adlı eserleri dönemin genel havasını ve ilişkilerin mâhiyetini anlamak bakımından bir hazine niteliğinde olup dinî reformculuk, ceditçilik ve Türkistan'daki Basmacılık hareketi hakkında çok kıymetli bilgiler içermektedir” (Kanlıdere, 2004: 161).

bir dilden öte şeyler bulduğu inancındadır: “Annem Farsçayı yalnız dil olarak değil 13. Yüzyıl İran sufi şairi Attar ile 18. Yüzyıl Buhara’da Türkçe ile birlikte Farsça da yazan Sufi Allahyar’ın telkin ettikleri mistik fikirlerin dili olarak benimsemişti.” Zeki Velidî’nin babası da Tasavvuf düşüncesinden etkilenmişti. Ahmed Yesevî’nin şiirlerini ezbere bilen anne, çocuğuna da bunları ezberlettirme uğraşında iken; babanın “yegâne mürid”i ise Selçuklu âlimi olan Gazâlî (1111) idi (Togan, 1969: 13-19).² Yazar, bir yandan babasının ne denli dindar olduğunu anlatırken diğer yandan onun Bolşevik rejimden muzdarip olduğunu ifade etmektedir. Zeki Velidî’nin dayısı gibi babası da İsmail Gaspıralı (1851-1914)’nın çıkardığı Tercüman gazetesinin bir okuruydu: “Babam Gazâlî gibi yahut Peygamberimiz gibi altmış üç yaşında ölmek isterdi. Ama bu dileği yerine gelmedi. Bolşeviklerin elinde çok eziyetler çekip öldüğü vakit seksen yaşını geçmiş bulunuyordu. Babam da Kırımli muharrir Gasprinski’nin gazetesini muntazaman alırdı” (Togan, 1969: 20).

Altı yedi yaşlarında Arapça ve Farsça’nın yanı sıra Rusça öğrenmeye başlayan Zeki Velidî, bu dilleri erken öğrenmesinin ileride kendisine büyük kolaylıklar sağladığını düşünmektedir. Nitekim daha sonraki yaşlarda dil öğrenmeye ayıracağı vakitleri başka konulara ayırma imkanı bulmuştu (Togan, 1969: 18). Zeki Velidî, özellikle Farsça ve Türkçe konusunda annesine minnettardır ve hayatının zindan yıllarında annesinden öğrendiği şiirlerin hep yanında olduğunu ifade etmektedir:

1918’de Orenburg’da Sovyetler ve 1944’te Türkiye’de İsmet Paşa tarafından hapse atıldığım, okunacak her şeyden mahrum edildiğim vakit en çok annemden öğrenmiş olduğum şiirleri ve Yesevî’nin “Şeb-i Yeldâ” ünvanlı münacaatını okurken üzerimde annemin tesirinin ne kadar mühim olduğunu görmüştüm. 1944 hadiseleri zamanında babamın hatıraları çoktan unutulmuştu, fakat annemin hayali “hafaza ferişte”si denilen melek gibi yanımda bulunuyordu. Ben bazen, memlekette yaptığım gibi, kendimi annemi kokluyormuşum gibi

² Zeki Velidî, babasının vaazlarında genelde Gazâlî’nin *İhyâ*’sından faydalandığını belirtmektedir: “Babam vaazlarında Gazâlî’nin “İhyâ-ül-ulûm ad-din” yani “Din İlimlerini Diriltme” adlı eserinden heyecanla naklederdi, fakat aynı eserin bazı yerlerini yatakta uyku getirmek için okurdu. Ben babama: ‘aynı eser nasıl hem heyecanı mucip olur, hem uyku getirir, diye sorardım. O da bu eserde her iki işe yarayan yerler var oğlum derdi. Sonraları Fransız âlimi G. Bousquet’in bu kitabı tahlil ederek yazdığı eserinde aynı sözleri okuyunca babamın haklı olduğunu anladım’ (Togan, 1969: 20).

hissederdim. Onun cazibesi, şiirlerle dolu olan ahlâk telkinlerinde idi. Ben annemin, hayatında hiçbir vakit en küçük bir günah işlemediği ve bana karşı sonsuz samimi olduğu kanaatındayım (Togan, 1969: 24).

Zeki Velidî'nin Farsça bilgisi, İran devlet başkanı Muhammed Rıza Şah'ı da etkilemişti. İran devlet başkanı ile görüşen Togan'a Rıza Şah, Farsça'yı nereden öğrendiğini sorar; "annemden" cevabını alan Şah, ona "yoksa anneniz İranlı mı idi?" diye sormaktan kendini alamaz (Togan, 1969: 25).

Togan, dayısı Habibneccar'dan da çok şey öğrenmişti. O zamanlar çocuğu olmayan dayı, yeğeniyle özel olarak ilgilenmişti. Üçyüzden fazla öğrencisi olan bir medreseye sahip olan Habibneccar, Ütek Medresesi'nde yeğenine Arap dili ve edebiyatı dersleri vermekteydi . (Togan, 1969: 27). Habibneccar, tarih ilmine meraklı birisi idi. İslam tarihçisi İbnü'l-Esîr (ö. 1233)'in eserini hatmetmekle kalmamış; bu eserin bazı kısımlarını Türkçe'ye çevirmişti. Dayı, yeğeninifadesiyle, "Cevdet Paşa tarihini hemen hemen ezberlemiş, tarih aşığı bir âlimdi" (Togan, 1969: 43).

Zeki Velidî'yi Okuyan Bir Başbakan: Jawaharlal Nehru (1889-1964)

Ahmet Zeki, 25 Eylül ile 1 Kasım 1923 tarihleri arasında Abdülkadir İnan ile birlikte beş hafta Hindistan'da kalmıştır. Bu, onun Hindistan'a ilk ziyaretiydi. *Hatıralar*'da anlatıldığına göre Togan, Hindistan ile Pakistan ayrıldıktan sonra Pakistan'a üç defa, Hindistan'a ise bir kez daha gitmiştir. 1964'te gerçekleşen Hindistan ziyaretinde, bizzat Başbakan Nehru'nun misafiri olarak bu ülkede kalmıştı. O, Hindistan ve Pakistan'a yaptığı ziyaretlerde her iki ülkenin devlet adamlarıyla "samimi sohbet"lerde bulunduğunu belirtmektedir. Ancak 1923'teki Hindistan farklıydı. Çünkü o yıllarda Hindistan, Büyük Britanya'nın sömürgesi idi. İngilizler, ona "çok sıkı şartlar altında seyahat" olanağı tanımuşlardı. Tüm kısıtlamalara rağmen, onun ilk Hindistan ziyareti verimli geçmişti (Togan, 1969: 516, 527).

1964 yılı başlarında Delhi'de düzenlenen Müsteşirler Kongresi'ne katılan Zeki Velidî burada Nehru ile görüşme fırsatı buldu. Nehru, onun Türkistan ve Hindistan ilişkileriyle ilgili çalışmalarından daha önce haberdardı ve bazı Türkçe yazılarını tercüme ettirip okumuştı (Togan,

1969, 527). Kongre'nin açılış konuşmasını Hindistan Başbakanı yapmış ve daha sonra ise cevabî bir konuşma yapmak üzere kürsüye Togan davet edilmişti. Konuşma bittikten sonra onu sahnede ayakta karşılayan Nehru ona şöyle demişti: “Sizi eserleriniz ve buradaki arkadaşlarınız vasıtasıyla çoktan tanıyorduk” (Togan, 1969: 527).³

Togan, Hindistan'ın “Asyalıların cömertliğini tebarüz ettirmek tahminler üstü masraflara” giriştiğini belirtmekten Hindistan'ın bu denli önem verdiği kongreye Türkiye'den katılımın düşük olmasını eleştirmektedir (Togan, 1964, 89). Kongreye 1380 kişinin katıldığını belirten Togan, en fazla katılımın ise sırasıyla Sovyetler Birliği, Amerika, İngiltere ve Almanya'dan olduğunu ifade eder. Türkiye'den sadece dört kişinin bu kongreye geldiğini belirten Togan, Türkiye'nin Delhi Büyükelçisi ve onun eşi ile birlikte bu sayının altı kişiye ulaştığına işaret etmektedir. Kongreye Togan ile birlikte Türkiye'den Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Niyazi Ramazanoğlu ve Tahsin Yazıcı katılmıştı. Togan, Türk milletinin mukadderatı ile ilgili kongreleri takip etmekte gösterilecek kusuru tarihin affetmeyeceğini veciz bir şekilde ifade etmektedir: “Bu gibi, Türk milletini candan ilgilendiren kongreleri hiç olmazsa her seksiyonu takip edebilecek aynı zamanda seksiyonların dışındaki çalışmalar ve sohbetlere de iştirak edebilecek kadar adam göndermek zaruri ve elzemdir. Milletimizin mukadderatı ve kültürü ile ilgili kongreleri kifayetsiz takip edişimizi yahut ihmalimizi tarih affetmez. Meselâ Kafkasya, Hindoloji ve Uzakdoğu da bizi cidden ilgilendirmesi gereken mevzular müzakere edilmiştir, biz takip edemedik” (Togan, 1964: 92). Kongre ile ilgili *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*'nde yayımlanan yazısında, Togan takip edebildiği oturumlarla ilgili değerli bilgiler vermekte ve kongre esnasında yaşanan tartışmaları da okuyucusuna aktarmayı bir vazife telakki etmektedir.

³ Togan, Şarkiyatçılar Kongresi'nde Nehru'yu müteakiben konuşma yapmak üzere Türk delegesinden birisinin davet edilmesinin Hindistan hükümetinin bilinçli bir tercihi olduğunu daha sonradan öğrenmişti: “Kongre açılış gününde Nehru'yu dinlemek üzere Kongre ayrı bir içtima çağrıldı. Burada Nehru'ya cevap vermek için Türk delegesinden biri davet edilmişti. 28 Ocak'ta verilen Hint millî danışları festivalini müteakib görüştüğüm Hindistan hükümet erkânından birisi açılış gününde minbere bir Türk mümessilinin davet edilmesinin şuurla yapılmış olduğunu, Asyalılardan kendi gayretleri sayesinde sıvrılmış şahsiyetleri, Türkiye'nin kendi mevcudiyetini ve kültürünü dünyanın en kaynak bir yerinde mertçe ve muvaffakiyetle savunmakta olmasını candan takdir etmekte olduklarını, bu hissın politika cilvelerinden asla müteessir olmadığını söyledi. Bu sözlerin samimiyetinde ise asla şüphe yoktu” (Togan, 1964: 101-102).

Kongreye Hindistan Cumhurbaşkanı Sarvepalli Radhakrishnan (1888-1975) da katılmış ve bir konuşma yapmıştı. Aynı zamanda felsefe profesörü olan Radhakrishnan, konuşmasında Reg Vedâdan şiirler okuyarak insanlık için dinin ve maneviyatın ne denli önemli olduğunu; ancak taassuptan da kaçınılması gerektiğini ifade etmişti. Ancak, Başbakan Nehru'nun yaptığı konuşma Togan'ı daha çok etkilemiş gibidir.

Nehru, “binlerce dinleyici tarafından sık sık alkışlanan” uzunca bir konuşma yapmıştı. Hindistan Başbakanı'na göre, Batı'da ve Doğu'da şarkiyatçılık alanında verilen eserler derinlikten uzaktı. Modern hayatı, eskiyle alâkayı keserek düzenlemeye çalışanlar yanılığ içindeydiler. Nehru'ya göre iyi bir gelecek inşâ edebilmek için geçmiş iyi bilmek gerekmektedir: “Mazîyi öğrenmek, istikbale hazırlanmak, onun problemlerini kavrayabilmek için lazımdır” (Togan, 1964: 90). O, konuşmasında Hintliler'in “devamlı olarak istikrarla akan bir tarihe ve geleneklere mâlik nâdir kavimlerden” olduğunu belirtmişti (Togan, 1964: 90).⁴ Bundan dolayı, Doğu'yu anlamak konusunda Hindistan tecrübesi önemli bir yere sahipti. Nehru'ya göre, Batı, Doğu'yu “bir merak işi” olarak görmekten vazgeçip ona gerçekçi bir nazarla bakmak durumundadır: “Şarkı öğrenme mevzuunda onların [Hintliler'in] diyecekleri vardır. Batılı müsteşrikler Şark'ı bir merak işi (curiosity) olarak ele almışlardı, hâlâ da çokları bu yoldan ayrılmamışlardır, halbuki Şark bugünkü hayatımızın menfaatları bakımından realist olarak öğrenilmelidir” (Togan, 1964: 90).

Togan, kongre ile ondört sayfalık değerlendirme yazısının son satırlarında Nehru ile tanışmasından dolayı duyduğu memnuniyeti ifade etmektedir. “Hindistan'ı bağımsızlığa kavuşturan büyük bir sima olan Nehru'nun, onun 1929'da yazdığı Orta Asya - Hindistan ilişkilerine dair yazıyı okuması ve beğenmiş olması bir “mazhariyet”ti. İktidarın Nehru'ya “kibir ve gurur vermediğini” özellikle belirten Togan, Hindistan'dan memnun bir şekilde ayrılmıştı (Togan, 1964: 102).

⁴ Togan'ın anlattığına göre, Nehru bu şekilde bir konuşma yapsa da, konuşmayı dinleyen gençler birkaç yıl önce Çin işgalinin yaşanmış olmasının üzüntüsü içinde “barışçılık” ve “tarafsızlık” gibi idealleri sorgulamakta ve “Türk milletinin daima aktif ve cevval kalmasının hayranıyız” demekteydiler. Togan, bu gibi sözleri Pakistan'da “her yerde işittik” demektir (Togan, 1964: 102).

Togan'ın Lahor'da Muhammed İkbâl'i Ziyaret Etme Arzusu

1917 yılındaki Bolşevik İhtilali sonrasında kısa bir süreliğine de Başkirt Özerk Hükümeti'ne başkanlık eden Zeki Velidî, Rusya'daki iç savaş yıllarında da aktif olarak siyasetle ilgilenmişti. Türkiye dışındaki Türkler'in esaret altında yaşaması onu hüüzünlendiriyordu. Benzer bir esâreti yaşayan Hint Müslümanları'nın sıkıntılarını dile getiren Muhammed İkbâl, Togan için saygın bir konuma sahipti.

Zeki Velidî'nin fikirlerinin Hindistan'da ve Pakistan'da yakından takip edilmesine zemin hazırlayan eser Olaf Caroe'nin *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism* adlı eseri idi. Caroe, bu eserini yazarken Velidî'nin düşüncelerinden çokça yararlanmıştı (Togan, 1969: 526-527). Caroe'nin kitabı sayesinde Hint dünyasında fikirlerine ilgi bulan Velidî, bu dünyanın ihmal edilmemesi gerektiği inancındadır. Ona göre, Hindistanlılar İslam dünyası ile İngilizce yayınları yakından takip etmekte idiler (Togan, 1969, 527). Togan, Türkistan-Hindistan ilişkilerine dair görüşlerinin Hindistan'dan çok Pakistan'da etkili olduğu düşüncesindedir. 1956 yılında Pakistan'ın Lahore Üniversitesi'nde diploma törenine katıldığında fikirlerinin Pakistan'da daha büyük kabul gördüğünü kendisine ifade eden Muhammed Şafi ile Pakistan Cumhurbaşkanı İskender Mirza olmuştu.⁵

Togan, Lahore'u Muhammed İkbâl (1877-1938) hayattayken de ziyaret etmişti. O zamanlar bu günkü Pakistan ve Hindistan toprakları İngiliz sömürgesi idi. Bombay'a giden trende yolculuk eden Zeki Velidi, Lahore'da trenin verdiği yarım günlük molayı İkbâl'i ziyaret ederek değerlendirmek istegindeydi. İkbâl'in adresini istasyondaki yetkililere göstererek görüşmek için izin istemiş; ama onun İkbâl'i ziyaretine izin verilmemişti.

Togan, İkbâl ile Türkistan'ın meseleleri üzerine konuşmak niyetindeydi. Görüşme gerçekleşseydi İkbâl'in Türkistan mücadelesini canlandırabilecek şiirler yazabileceğini belirtmekte; ancak bu görüşmeye İngiliz idaresinin izin vermediğini ifade etmektedir. İkbâl ile ayrıca Cemiyet-i Akvâm

⁵ 1956 ile 1958 yılları arasında Pakistan Cumhurbaşkanlığı yapan İskender Mirza, Eyyûb Han tarafından 1958 yılı Kasım ayında Londra'ya sürgüne gönderilmiş ve 13 Kasım 1969 tarihinde Londra'da hayata veda etmişti. Mirza'nın, önemli kararlar almadan önce Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes'in fikrine başvurduğu belirtilmektedir (Qureshi, 2000: 565).

hakkında da konuşmayı tasarlıyordu. İkbâl'e göre, Cemiyet-i Akvâm "birkaç kefen hırsızının ganimeti paylaşmak için toplandığı yer" idi (Togan, 1969: 526). Aslen Keşmirli olan İkbâl'i en çok üzen gerçeklerden birisi de, - türbesi Lahore'da bulunan Babürlü hükümdarı Cihangir (1605-1627)'in eşi Nurcihan için İran'dan getirmiş olduğu - "çınarların ülkesi" olan Keşmir'in esaret altında olması idi.⁶

Bombay'da kaldığı günleri İkbâl okuyarak geçiren Togan, hâtırâtında onun Mustafa Kemal önderliğindeki İstiklâl Harbi'ne övgü yağdıran ve "Türk fidanı Frenk yıldırımının kendisini devamlı rahatsız etmesine rağmen kök saldı ve meyve verdi." dizesiyle başlayan Farsça bir şiirine yer vermektedir. Zeki Velidî, Bombay'da bir camide "Çok Yaşa Mustafa Kemal" anlamına gelen "Zinde bâd Mustafa Kemal" şeklinde bir levhaya rastladığını da ifade etmektedir. Onun aynı caminin mihrabının sol tarafında iki rahlenin birinde Kur'ân-ı Kerîm'in diğeri de Mesnevî'nin bulunduğunu özellikle belirtmektedir (Togan, 1969: 525). XIII. yüzyılın Konya'sında yazılan Mesnevî'yi XX. Yüzyılda Bombay'daki bir camide gören Togan, bu duruma sevinmiş gibidir.

Togan'ın nazarında İkbâl, Alman şairi Goethe ile boy ölçüşebilecek bir mütefekkindir. Goethe, Doğu-Batı Divanı'nda nasıl ki Doğulu şair ve düşünürlerin etkisindeyse, İkbâl de eserlerine Hegel, Goethe, Karl Marx, Nietzsche ve Tolstoy gibi Batılı düşünürlerin fikirlerini "aynı maharet ve aynı kültür seviyesiyle aksettirmiştir." (Togan, 1969: 524). Togan, İkbâl'in tüm İslam dünyasının sorunlarıyla dertlenerek dokunaklı yazılar ve şiirler terennüm ettiği inancındadır. İkbâl gibi dertli olan Togan, Hindistan'ın son büyük sultanı Evrengzib (1658-1707)'in kızı Zîbünnisâ'nın şiirlerinde teselli aramıştı.

⁶ İkbâl'in oğlu için yazdığı *Câvidnâme*'de, ailenin asıl vatanı olan Keşmir'in özgür olduğu günler, büyük bir hasretle anılmaktadır. İkbâl, Keşmir'in dağlarına ve çınarlarına hayrandır: *Onun beyaz başlı dağlarına bak! Onun çınarlarının ateşli ellerine bak!* *Câvidnâme*'yi neşreden Annemarie Schimmel, bu beyti şu şekilde yorumlamaktadır: "Keşmir'in çınarları meşhurdur; onlar Şah Cihangir tarafından, hanımını sevindirmek için İran'dan getirilmiştir." İkbâl, şiirinde Şah Cihangir'le Mevlânâ'yı buluşturmaktadır: *Meltemlerle beraber Neşat'a dolaştım; zevk içinde "Dinle neyden" diye diye!..* Bu beyte Schimmel, şu notu düşmektedir: "Neşat, Keşmir'de Şah Cihangir tarafından yaptırılmış olan bahçedir. Orada şair, Mesnevî'nin ilk beyitleriyle hasretini ifade etmiştir" (İkbâl, 1958: 291-292).

Hindistan'ın Bilge Hatunu: Zibünnisâ

Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş* kitabında Babür Şah ile Sezar'ın hatıralarını karşılaştırmakta ve Hindistan'da bir devlet kuran Timur'un torununun eserinin çok daha kapsamlı ve geniş ufuklu olduğunu belirtmektedir: “Babur'un hâtıraları Sezar'ın hâtıralarına nisbeten çok mufassal olup Türkçe'den başka Arapça, Farsça ve biraz Sanskritçe bilen Babur'un dünyayı görüş sahası Sezar'a nisbeten daha geniştir.” (Togan, 1981: 153). Togan, hatıratında ise “dünyayı görüş sahası” geniş olan bir Babürlü hatununa da yer vermektedir.

*Hâtıralar'*ın en ilginç bölümlerinden birisi de Babürlü sultanı Evrengzib (1658-1707)'in kızı Zibünnisâ ile ilgili kısımdır. Togan, belki de Zibünnisâ'nın ilim aşkında kendini bulmaktaydı. Yazma ve kitap kâşifi olan Togan, bir gün İran, Afganistan ve Hindistan seyahatı sırasında eline geçen kitapları karşılaştırırken “*Divân-ı Mahfi*” (*Gizli Divân*) isimli taş basma bir kitaba rastlar.⁷ Bu kitap, “Prenses Zibünnisâ'nın divanı” idi. Buhara'da Afganistan elçiliği yapan Abdurresul Han, bazen yakın dostu Togan'a Zibünnisâ'nın şiirlerinden beyitler okurmuş (Togan, 1969: 529). Bir bakıma iki dost da Zibünnisâ hayranı imiş.

Zeki Velidî, eserinde Zibünnisâ'nın hayatı ve eserleriyle ilgili yaklaşık iki buçuk sayfa bilgi vermektedir. Hacim olarak az bir yer kaplayan bu bilgiler o kadar yoğunudur ki başlı başına bir kitabın konusu dahi olabilir. Zeki Velidî, Zibünnisâ'ya karşı hayranlığını gizlememektedir: “Zibünnisâ Hindistan'da hükümrânlık eden Temürlüler sülalesinin mümtaz bir simasıdır. Bunun ilim, edebiyat, tasavvuf sahasında geçirdiği hayatî aşkları ve siyasî hadiseleri büyük romanlara ve sinema senaryolarına mevzuu teşkil edecek mahiyettedir” (Togan, 1969: 529-530)

Togan'ın anlattığına göre, Zibünnisâ yedi yaşında hâfız olmuştur. Babürlüler'de hâfızlık geleneği o kadar güçlü idi ki Zibünnisâ'nın babası Evrengzib, padişahlığı esnasında kırk üç yaşında iken hâfız olmuştur (Nizami, 1995: 539). Babası, kızının eğitimini Miyabay adında bir Özbek kadınına tevdi etmişti. Zibünnisâ, Özbek hocasından Arapça ve Farsça dillerinin yanı sıra matematik ve astronomi tahsil etti. Zibünnisâ'nın

⁷ Zibünnisâ ve eseri hakkında bkz. Sharma, 2009: 770-779.

ondört yaşında tefsir yazmaya başladığını belirten Togan, onun şairlik yönünü Babür'ün kızı Gülbeden'e benzetmektedir (Togan, 1969: 530). Zeki Velidî'nin hâtıralarında Şah Cihan (1627-1657)'in kızı Cihanârâ ismine pek rastlayamıyoruz. Zübünisâ'yı ilim aşkı açısından halası Cihanârâ'ya benzetmek belki daha doğru olabilirdi. Şah Cihan'ın son yıllarında oğulları babalarını kaderine terk ederken onu hiç terk etmeyen kızı Cihanârâ olmuştu. Oğlu Evrengzib tarafından Agra'daki bir kalede göz hapsinde tutulan Şah Cihan, ömrünün son yıllarını eşi Mümtaz Mahal için yaptırdığı Tac Mahal'i seyrederek geçirmişti. Şah Cihan'ın kızı Cihanârâ da sekiz yıl boyunca babasıyla birlikte aynı kalede kalmıştı (Schimmel, 2010: 153).

Cihanârâ gibi yeğeni Zübünisâ da hiç evlenmemişti. Togan, Zübünisâ'nın evlenmeyişinin bir nedeninin de kendi bilgi seviyesine denk gelecek bir erkek bulamaması olduğunu belirtir. Zübünisâ'yı şiirlerinden tanıyan Safevî şehzadesi Mirza Faruk onuna evlenmek niyetiyle Delhi'ye kadar gelmişti. Şehzâde ile görüşen Zübünisâ, onun bilgi ve kültür seviyesi açısından kendisinden aşağı olduğunu görünce evlilikte denklik prensibine uygun hareket ederek bu evlilikten vaz geçmişti (Togan, 1969: 530-531).

Halası gibi Zübünisâ da şâirleri ve âlimleri himâye siyaseti takip etmişti. Yüz milyonun üzerinde bir nüfusa ve Hindistan gibi geniş ve zengin bir coğrafyaya hükmeden Babürlüler, XVII. yüzyılda altın dönemini yaşamaktaydı. Şüphesiz bu zenginlik sadece XVII. yüzyıla özgü değildi. Dünya masallarında Hindistan “altın ve mücevher diyarı” olarak bilinmektedir (Hodgson, 1977, 90). Bu zenginliğin sadece masaldan ibaret olmadığını ve gerçeklik payının yüksek olduğunu Babür Şah'ın (1526-1530) hâtıratında görmekteyiz. *Babürnâme*'de Hindistan'ın “memleketleri geniş, ahâlîsi ve mahsulü çok olan bir ülke” olduğu belirtilmektedir. Babür, Hindistan'ın ayrıca “altunu bol” bir memleket olduğunu vurgulamaktadır (Gazi Zahiruddin Muhammed Babür, 1987: 306, 330; Babür: 1985, 255).⁸

⁸ Babür Şah'ın Hindistan hakkındaki düşünceleri hakkında bilgi için bkz. Bayram, 2004: 169-191.

Babürlü hanedanlığı, anne tarafından Cengiz Han, baba tarafından ise Timur soyundan gelmekteydi. Şecere açısından Babürlüler, tarihteki en seçkin hanedanlıklar arasındadır. Türk-Moğol geleneğine bağlı olan Babürlülerde, hanedan üyesi olan kadınlar yönetimde etkin bir role sahip olmanın yanı sıra büyük bir servete de sahiptiler. Zenginlikleri dolayısıyla Babürlü hatunları Hindistan mimarisine birçok eser kazandırmıştır. Tac Mahal ile zirveye çıkan Hindistan mimarisinin ardında ebedî dünyaya uğurlanan bir hatuna karşı duyulan aşk ve hasret gizliydi.

Babürlülerde hanedana mensup kadınların devlet yönetiminde söz sahibi oldukları bilinmektedir.⁹ Babürlülerde siyasi nüfuz açısından en kudretli kadın, Selim Cihangir (1605-1627)'in eşi olan Nurcihan Begüm (ö. 1055/1645) idi (Schimmell, 2010, 149). Asıl adı Mihrünnisâ olan Nurcihan, 985/1577 yılında Kandahar'da doğmuştu (Findly, 1993: 3).¹⁰ Mihrünnisâ, ilk eşinin ölümünden dört yıl sonra 1020/1611 yılında Cihangir ile evlenmişti. Cihangir'in son yıllarında Nurcihan'ın devlet yönetiminde etkisi oldukça artmıştı. Nurcihan'ın aynı zamanda ilim ve sanat erbabını desteklediği ve kendisine ait bir kütüphane kurduğu da rivayet edilmektedir (Sıddıqui, 2009, 251). Nurcihan, çevgen oyununda

⁹ Babürlü hatunlarının yaşamı ve yönetimdeki nüfuzları hakkında bilgi için bkz. Balabanlılar, 2010: 123-147; Lal, 2003: 53-65; Schofield, 2012: 150-171. Yukarıdaki makalelerde sıkça rastlanan isimlerden birisi Babür'ün kızı Gülbeden'dir. Gülbeden, yeğeni Ekber Şah (1556-1605)'in emriyle yazdığı *Hümâyunnâme* adlı eserinde, Hümâyûn'un verdiği Tılsım toyu ile Mirza Hindal'in toyuna katılan saray kadınlarının bir listesini vermektedir. Bu hususta bkz. Gülbeden, 1987: 145-149. Hindistan'da Babürlüler'in hemen sonrasında da ilim ve sanat alanındaki çalışmaları himâye eden ve bizzat eser telif eden saray mensubu kadınlara rastlanmaktadır. Bunlardan birisi, Orta Hindistan'da yer alan Bopal şehri nevîvâbı olan Şah Cihan Begüm (1838-1901)'dir. Bopal tarihini belgeleriyle birlikte ilk defa neşreden Şah Cihan Begüm, Arapça, Farsça, İngilizce ve Türkçe kavramlardan oluşan bir sözlüğün yazılmasına destek olmuştur. Onun ilmi ve mimarî faaliyetleri ve hayırseverliği hakkında bkz. Özcan, 2010: 253.

¹⁰ Selim Cihangir (1605-1627), saltanatının ilk yıllarında Safevîler'e yakın bir politika izlemiş; ancak Kandahar'ın Şah Abbas tarafından ele geçirilmesinden sonra Osmanlılar ve Özbeklerle Safevîler'e karşı bir Sünnî ittifakı kurma çabasına girişmişti. Ancak, Cihangir'in ölümü üzerine bu ittifak projesi hayata geçirilememişti. Bu hususta bkz. Özcan, 1998: 82. Sarı Abdullah Efendi'nin münşe'ât mecmuasında "Hindûstân Pâdişâhı Selim Hân'a [Cihangir] gönderilen bir nâme-i hümâyûn yer almaktadır. Bu mektupta, Buhara Hân'ın amcasının İstanbul'a geldiği, Şah Abbas'a karşı harekete geçtiği ve Hind diyarına karşı Safevîler'den bir saldırı olursa Osmanlılarla Özbekler'in yardıma koşacakları belirtilmektedir. Bu hususta bkz. Sarı Abdullah Efendi, *Düstûru'l-İnşâ*, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi no. 5880, vrk. 41a-41b.

ve avcılıkta belki de zamanının en iyisiydi. Bahçe sanatına da büyük ilgi duyan Nurcihan, Nurefşan Bahçe'sini inşâ ettirmişti (Schimmel, 2010: 149).

Mihrünnisâ gibi Zübünnisâ da büyük bir estetik zevke sahipti. Lahore şehrinde onun ismini taşıyan Zübünnisâ Bahçesi, Cennet'i andırmaktaydı. Estetik zevkin yanı sıra Zübünnisâ, büyük bir entellektüel merak sahibiydi. Hint felsefesinin yanı sıra İbn-i Arabî ve Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin eserlerine ilgi duymaktaydı. Togan, Zübünnisâ ile ilgili verdiği bilgileri onun Hz. Muhammed için yazdığı na'ta olan hayranlığını dile getirerek noktalamaktadır.¹¹

Mesnevî'ye ilgi duyan sadece Zübünnisâ değildi şüphesiz. Babürlülür zamanında Mesnevî, devlet nezdinde itibar görmüştür. Hindistan'da kendi adıyla anılan devleti kuran Babür Şah (1526-1530)'ın babası iyi bir Mesnevî okuyucusuydu. Babür'ün torunu Ekber Şah (1556-1606), Mesnevî'nin çoğu beytini ezbere bilmekteydi. Tac Mahal'i inşâ ettiren Şah Cihan'ın kızı Cihanârâ, tam bir Mesnevî âşığı idi. Cihanârâ'nın emriyle, birçok Mesnevî şerhi yazılmıştı Hindistan'da (Schimmel, 2010: 266). Babürlülür'e son parlak devrini yaşatan Evrengzib ise kendisine Mesnevî beyitleri okunduğunda göz yaşlarını tutamazdı.

Mesnevî okunduğunda gözyaşlarını tutamayan Evrengzib (1658-1707)'in ülkesi onun ölümünden sonra harap olmuştu. Zeki Velidî Togan, Evrengzib'in kızı Zübünnisâ'nın "Gizli Dîvânı"nda ve Selim Cihangir (1605-1627)'in eşi Nurcihan için İran'dan getirttiği Keşmir çınarlarında gölgelenen Muhammed İkbâl'in şiirlerinde zamanının sıkıntılarına bir teselli aramaktaydı. 1857 Büyük Hint Ayaklanması başarısız olunca Büyük Britanya, bu ayaklanmadan dolayı özellikle Müslümanları suçlamış ve bir yıl sonra da Hindistan'ı kendi sömürgesi olarak ilan etmişti.¹² İngiliz sömürgesi altında Müslümanlarla Hindular'ın

¹¹ Togan, Zübünnisâ'nın en büyük arzusunun Hacc'a gitmek olduğunu belirtmekte ve bir gece onun yazdığı "na't-ı Nebî"yi okurken uykuya daldığını ifade ederek Zübünnisâ bahsini noktalamaktadır: "Zübünnisâ en çok Hazret-i Peygamber'i sevmiş ve Kâbe'yi ziyaret etmek onun en büyük ideali olmuştur. Fakat bir kadın (prenses) sıfatıyla istediği gibi hareket edemediğinden arzusu olamamıştır. Onun Hazret-i Peygamber için söylediği "nât" çok güzeldir. Arkadaşım Abdülkadir uyuyordu ben de Zübünnisâ'nın "nât-ı Nebî"lerini okuya okuya uykuya dalmışım" (Togan, 1969: 531).

¹² 1857 yılındaki Büyük Hint Ayaklanması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan, 1997: 24-32.

birlikte hareket etme çabaları bir müddet olumlu sonuçlar vermiş olsa da nihaî bir çözüm konusunda anlaşmazlıklar yaşanıyordu. 29 Aralık 1930 tarihinde Muhammed İkbal, Hindistan'ın doğusu ve kuzeybatısını içine alan iki bölgede ayrı bir Müslüman devlet fikrini ortaya attı.¹³ Pakistan devleti kurulmadan önce hayata veda eden İkbal (1877-1938)'in idealini gerçekleştiren isim ise Muhammed Ali Cinnah (1876-1948) olmuştur.¹⁴

¹³ Özcan, 2007: 147.

¹⁴ Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından Cinnah'ın 100. Doğum Yıldönümü için bir armağan kitabı yayımlanmıştır. Bu kitapta Pakistan ile Türkiye'nin ortak kaderini veciz bir şekilde ifade eden değerli yazılar mevcuttur. Kitabın önsözünde dönemin Kültür Bakanı Rıfki Danışman, İkbal ile Cinnah'ın önemini şu satırlarla ifade etmektedir: “Kanuni Sultan Süleyman (1494-1566)'ın uzun Hind seyahatiyle şöhret kazanmış amirali Seydi Ali Reis'e (ölümü 1526) Hümâyun Pâdişah (1508-1556) ne kadar yakınlık göstermişse ondan dörtyüz yıl sonra Pakistan Devleti'nin kuruluş öyküsü canlanırken bu fikri sözle ilk ifade eden Dr. Muhammed İkbal (1877-1938) ve onu gerçekleştiren Muhammed Ali Cinnah (1876-1948) ta aynı candan davranışlarla, Türkiye'nin istilâ kuvvetleri karşısındaki merdâne cihadına ve Kurtuluş Savaşı'nın Başkomutanıyla şanlı ordusuna o ölçünün üstünde ve ötesinde bir ilgi duymuşlar ve bunu çeşitli vesilelerle de beyan etmişlerdir.” Karahan, 1977: 7. Refik Özdek ise, “Pakistan'daki Hazinemiz” başlıklı yazısında, 1965 yılındaki Kurban Bayramında Lahore'da bulunduğunu; Bayram namazının şehrin en büyük meydanında kıldığını; namazı kıldırın İmam'ın Bayram namazı sonrasında dünya Müslümanlarına dua ettiğini; İmam, “Keşmir, Kıbrıs ve Filistin Müslümanlarına da Allah kurtuluş nasip etsin” diye dua ettiğinde “210 bin ağızdan çıkan âmin sesi”nin “göğü yankılandırđı”nı yazmaktadır (Karahan, 1977: 75-76).

KAYNAKÇA

- Aydın, M. Said (2000). “İkbal, Muhammed (1877-1938),” *DİA*, c. 22, s. 17-23.
- Babur (1985). *Le Livre de Babur, Babur-nama: Mémoires du premier Grand Mogol des Indes (1494-1529)*, çev. & ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Mohibbul Hasan Hasan (Paris: Collection Orientale de l’Imprimerie Nationale).
- Balabanlılar, Lisa (2010). “The Begims of the Mystic Feast: Turco-Mongol Tradition in the Mughal Harem,” *The Journal of Asian Studies*, c. 69, no. 1, 123-147.
- Baykara, Tuncer (1989). *Zeki Velidi Togan*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bayram, Fatih (2004). “Garip Bir Memleket, Garip Bir Sultan: *Bâbürrnâme*’deki Hindistan” *Dîvân, İlmî Araştırmalar*, sayı: 17-2, s. 169-191.
- Findly, Ellison Banks (1993). *Nur Jahan, Empress of Mughal India*, Oxford University Press.
- Gazi Zahiruddin Muhammed Babür (1987), *Vekâyi: Babür’ün Hâtıratı*, c. 2, çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gülbeden (1987), *Hümâyûnnâme*, çev. Abdürreb Yelgar, giriş ve tarihi özeti yazar: Hikmet Bayur, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hodgson, Marshall G. S. (1977). *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization III: The Gunpowder Empires and Modern Times*, The University of Chicago Press.
- İkbal, Muhammed (1958). *Cavidnâme*, çev. ve şerh: Annemarie Schimmel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kanlıdere, Ahmet (2004). “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, *TALİD*, c. 2, sayı: 1, 149-181.
- Karahan, Abdülkadir (1977), ed., *Kaid-i Azam M. Ali Cinnah’ın 100. Doğum Yıldönümüne Armağan*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Lal, Ruby (2003). “Rethinking Mughal India: Challenge of a Princess’ Memoir,” *Economic and Political Weekly*, c. 38, no. 1, s. 53-65.
- Nizami, K. A. (1995). “Evrengzib, Pâdişâh-ı Gâzi Âlemgîr Ebü’l-Muzaffer Muhammed Muhyiddîn (ö. 1118/1707)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 11, s. 537-539.

- Özcan, Azmi (1998). “Hindistan (Osmanlı-Hindistan İlişkileri)”, *DİA*, c. 18, s. 81-85.
- Özcan, Azmi (2007). “Pakistan (tarih)”, *DİA*, c. 34, s. 147-149.
- Özcan, Azmi (1997). *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İslam Araştırmaları Merkezi.
- Özcan, Azmi (2010). “Şah Cihan Begüm (1838-1901)”, *DİA*, c. 38, s. 252- 53.
- Qureshi, M. Naeem (2000). “İskender Mirza (1899-1969)”, *DİA*, c. 22, 564-565.
- Sarı Abdullah Efendi, *Düstûru'l-İnşâ*, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi no. 5880.
- Schimmel, Annemarie (2010). *The Empire of the Great Mughals, History, Art and Culture*, London: Reaktion Books.
- Schofield, Katherine Butler (2012). “Female Musicians and Dancers in Mughal Historical Chronicles, c. 1556-1748,” *Gender & History*, c. 24, no. 1, 150-171.
- Sharma, Sunil (2009). “Forbidden Love, Persianate Style: Re-reading Tales of Iranian Poets and Mughal Patrons,” *Iranian Studies*, c. 42, no. 5, s. 765-779.
- Siddiqui, İqtidar Husain (2007). “Nurcihan”, *DİA*, c. 33, s. 251-252.
- Togan, A. Zeki Velidi (1981), *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, c. 1: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, Z. V. (1964). “Delhi – Müsteşrikler Kongresi” *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 4, s. 89-102.
- Togan, Zeki Velidi (1969). *Hâtıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul: Tan Matbaası.
- Uluçay, Çağatay; Dickson, Martin B (2010). “Published Writings of Prof. Zeki Velidi Togan”, *Zeki Velidi Togan'a Armağan, Symbolae in Honorem Z. V. Togan*, ilk baskı: 1955, Ankara: Türk Tarih Kurumu.